

Kapitel 1

Inledning

Gunnar Gillberg, Lars Ivarsson & Tuula Bergqvist

Denna antologis övergripande tema är arbete i relation till passion respektive exploatering. Dessa tre begrepp – som förvisso inte är entydiga – har var och ett ägnats varierat akademiskt intresse över tid. I synnerhet arbete har varit föremål för en minst sagt omfattande akademiskt uppmärksamhet och inte minst har det har förts diskussioner om själva definitionen av arbetet. Vad gäller exploatering i arbetet har det skrivits en hel del men beträffande passion i detsamma finns det betydligt färre texter, om knappt några. Såvitt vi vet finns det inga publikationer som tar sig an uppgiften att förena dessa tre begrepp och utifrån det resonera, diskutera och problematisera.

Denna antologi vill lyfta ett antal centrala problem knutna till begreppen passion och exploatering i relation till arbetet och arbetsmarknaden. Intresset för arbete går långt tillbaka. Redan på 400- och 300-talen före Kristus resonerade filosofer som Platon (427-347 f Kr) och Aristoteles (384-322 f Kr) om arbetet och dess värde. Enligt dessa filosofer hade arbetet – åtminstone det manuella som många var nödgade till – en mycket låg ställning. Arbete var skamfullt, förnedrande, ovärdigt och omöjligtvis en källa till glädje och personlig tillfredsställelse. Självförverkligande ansågs inte kunna rymmas inom ramen för arbetet, möjligheterna till det existerade inom andra sfärer i livet. Dock var redan dessa filosofer införstådda i att genom arbete åstadkoms sådant som är till nytta för andra. Ur ett slags samhällsperspektiv betraktades således arbete ha ett värde men för den enskilde arbetande var det endast förknippat med lidande. Arbete hade en betydligt lägre ställning än icke-arbete, oavsett om man väljer att fokusera på beslutsfattande, filosofi, kontemperation eller kort och gott: fritid.

Den protestantiska arbetsetiken som har sitt ursprung i 1500-talets kristna läror som fick stort genomslag i centrala och norra Europa. Enligt Bibeln trotsade Adam Guds förbud och åt av kunskapens träd i Edens lustgård och som straff blev slitsamt arbete människans lott: "...förbannad ska marken vara för din del. Med möda ska du hämta näring från den så länge du lever... du ska slita för ditt bröd i ditt anletes svett..." Med utgångspunkt i Bibeln betraktades inte arbete i sig som något välsignat, utan snarare som en aktivitet i syfte till bot och bättring.

Genom hårt och påfrestande arbete kunde människan försonas med Gud. De antika filosofernas syn på arbete som något slitsamt och smärftfullt kvarstod emellertid även under denna tidsepok; dock existerade det en betydande skillnad i livsåskådning. Till skillnad från antikens filosofer som tillspetsat prisade en sorts lättja uppstod det – till följd av att behaga Gud och för i synnerhet kalvinisterna en försäkran om en kommande plats i himmelriket – en asketisk hållning som inte tillät några excesser. Benägenheten och viljan att arbeta hade inte särskilt mycket att göra med att arbetet med dess innehåll skulle kunna utgöra en attraherande kraft; arbetet var snarare ett medel (försäkran om Guds gillande) än ett mål i sig självt. Det förhållningssätt som med tiden har kommit att inkluderas i termen god arbetsmoral har snarare sitt ursprung i en sorts rädsla (för att i värsta fall hamna i helvetet) än i en sorts glädje – till följd av arbetets potential att förse den arbetande med nöje och personlig tillfredsställelse.

Den industriella revolutionen som startade i Storbritannien i slutet av 1700-talet och sedan successivt spreds till hela den västerländska världen under 1800-talet och början av 1900-talet medförde en omfattande samhällsförändring. I och med olika typer av maskiners hjälp möjliggjordes storskalig industriell produktion i fabriker av olika slag. I takt med industrialismens framfart flyttade alltför många människor från landsbygden till städerna där arbetena fanns vilket medförde uppkomsten av den så kallade arbetarklassen. De arbeten som erbjöds i fabriker var tunga, enformiga och själödömande och inte sällan förenade med risker för hälsa och liv. De betingelser som arbetarklassen (i synnerhet inledningsvis) levde under var i det närmaste att likna vid misär.

Det tidiga industriarbetet kännetecknades av långa arbetsdagar, ofta i osunda miljöer. När arbetarrörelsen på allvar började bli en faktor att räkna med i slutet av 1800-talet var det just industriarbetarklassen som utgjorde dess främsta målgrupp. Småjordbruk och hantverk var dömda till undergång. Industrin representerade däremot det nya, expanderande, det framtidsinriktade. Industriarbetet kom att utgöra normen för arbete. Arbetarna var män i den tunga, exportinriktade industrin och kvinnor i textil- och tändsticksindustrin.

Hur såg man då inom arbetarrörelsen på industriarbetet som sådant? Det socialdemokratiska partiet engagerade sig knappast eftersom dessa frågor ansågs ligga på de fackliga organisationernas bord. Man reagerade dock allmänt på de långa arbetsdagarna. Åtta timmars arbete, åtta timmars vila och åtta timmars sömn omvandlades från slagord i demonstrationerna till lag 1920. Den ökade fritiden väckte frågor om hur den kunde eller borde användas. Exploateringen av arbetet sågs som ett övergående problem som skulle upphöra i takt med att socialismen infördes. Var och en som kunde skulle arbeta. Det hade inget med lust eller olust att göra. Var och en var skyldig att bidra för att var och en också skulle komma i åtnjutande av arbetets frukter. Arbetet diskuterades inte i termer av passion även om det förutsattes att det i framtidens socialistiska samhälle skulle bli en glädje att gå till jobbet.

Dock förändrades synen på arbete från att ha varit en meningsfull verksamhet som gav individen en identitet och stolthet, till en allt mer specialiserad och fragmentiserad verksamhet som tvingat fram en instrumentell inställning hos den enskilde. Många menar att denna process delvis fortgår, men att en ökad polariseringen av arbetskraften innebär att arbetsmarknadens ”vinnare” i allt högre

grad har tagit tillbaka förmågan att styra och kontrollera sin egen arbetssituation, även om denna situation inte är självvald. "Förlorarna" däremot kämpar idag i ännu högre grad för sin överlevnad. Det tidigare kollektiva motståndet i form av bland annat facklig aktivitet och en klassbaserad politik, har på många sätt "individualiserats". De kollektiva motkrafterna har försvagats delvis till följd av den allmänna maktförskjutning, som blivit följden av en ökad globalisering. Den globala arbetsdelningen och en ökad global konkurrens har lett till strukturella förändringar på arbetsmarknaden som delvis kan beskrivas som en förskjutning från en industriell produktion till ett mer innovationsinriktat arbetsliv med en växande tjänstesektor och en ökad betoning av entreprenörskap.

De övergripande strukturella förändringarna innebär att en rad nya krav riktas mot individen. Dessa krav innebär att det blir relevant och intressant att analysera det förändrade arbetslivet utifrån begreppen passion och exploatering. Å ena sidan har förändringarna på arbetsmarknaden ökat individens möjligheter att på ett passionerat sätt engagera sig i sitt arbete. Entreprenörskap, kreativitet och innovation lyfts i olika sammanhang fram som avgörande för tillväxt och utveckling i vår del av världen. Detta betyder att individens kreativa bidrag och gränslösa engagemang både uppmuntras och efterfrågas. Baksidan av detta mynt beskrivs av många som en ökad tendens till självexploatering, som påverkar balansen mellan arbete och övrigt liv som i vissa fall leder till stress och ohälsa. Å andra sidan kan vi på arbetsmarknaden se hur nya styr- och ledningssystem skapar allt ofriare situationer inom delar av arbetslivet. Inom industrin har mer tayloristiska modeller fått en renässans och inom offentlig sektor har olika modeller, inte sällan importerade från den privata sektorn, för effektiv styrning, ökad graden av reglering och kontroll.

Huvudtesen i boken är att det har skett omfattande förändringar på arbetsmarknaden som påverkar både våra möjligheter på arbetsmarknaden och våra föreställningar om arbete. De självstyrande, kreativa och alltmer innovationsinriktade delarna av arbetsmarknaden och de allt hårdare reglerade delarna av arbetsmarknaden kan beskrivas i termer av en ökad polarisering. Denna antologi försöker på olika sätt att belysa denna problematik. Inledningsvis kommer boken att försöka ringa in de två centrala begreppen passion och exploatering och visa hur dessa kan utgöra analytiska redskap när man närmar sig olika områden och problem knutna till arbete och arbetsliv. Boken kommer därefter att, med hjälp av exempel, lyfta fram delar av de förändringar som präglar dagens arbetsmarknad och visa hur olika individer och yrkesgrupper hanterar sina liv i spänningsfältet mellan passion och exploatering.

Bokens disposition

Utöver detta inledande kapitel som behandlar frågan om arbete, passion och exploatering ur ett mer introducerande och övergripande perspektiv, är denna bok indelad i tre delar och utgörs av tolv kapitel.

Del I – *Begrepp och perspektiv* – består av tre kapitel och syftar till att ringa in ett antal teoretiska frågor som rör förhållandet mellan arbete, passion och exploatering.

Kapitel 2 av Jan Ch Karlsson lyfter fram och diskuterar de centrala begrepp som präglar denna antologi. Detta innebär en introduktion av arbetsbegreppet samt en historisk tillbakablick på begreppen exploatering och passion.

I kapitel 3 introducerar Tuula Bergkvist och Jonas Axelsson begreppet livsform. Livsformer innehåller olika föreställningar om vad som är ett bra och dåligt vardagsliv, dvs olika föreställningar om arbete, familj, fritid osv. Detta innebär i sin tur att passion och exploatering är fenomen som rimligen kan tolkas helt olika utifrån olika livsformer. Det vill säga, passion och exploatering (eller passionens och exploateringens mål och ursprung) för människor som lever en viss livsform kan innebära något helt annat för människor som lever en annan livsform. I kapitlet förs teoretiska resonemang om passion och exploatering relaterat till de livsformer som har behandlats i den så kallade "realistiska livsformsteorin". Resonemangen utgår från empiriskt material som tidigare har samlats in i utvecklandet av denna aktuella teori.

Kapitel 4 handlar om genusarbetsdelningen som särskiljande då det gäller synen på kvinnors och mäns arbete och de olika arbetsvillkor som kvinnor och män har och möter både i det framväxande industrisamhället och idag. Birgitta Jordansson, Line Holth och Lena Gonäs lyfter fram att dagens moderna arbetsliv fortfarande präglas av det sätt som det betalda arbetet formades med industrialiseringen och med det moderna samhällets framväxt. Föreställningar om kön har genererat olika villkor för kvinnor och män både i arbetslivet och i privatlivet. En etablerad genusarbetsdelning har blivit följd och det får betydelse för hur vi ser på begreppen arbete och familj. Författarna tar en utgångspunkt i det moderna industrisamhällets framväxt och problematiserar begreppet arbete utifrån dessa förutsättningar. I kapitlet försöker författarna gå bortom arbetsbegreppets könsneutrala förståelse genom att "fylla" det med kvinnor och män.

Del II – *Föreställningar och attityder till arbete och arbetslöshet* – syftar till att belysa inställningar till arbete och synliggöra den spänning som finns mellan begreppen passion och exploatering.

Kapitel 5 handlar om frivilligt arbetslösa. Anna-Lena Haraldsson har intervjuat personer som frivilligt valt att prioritera annat än lönearbete i sina liv. Dessa människor förenas av en längtan efter ett liv där lönearbetet inte har någon framträdande plats – tvärtom, söker de ett självförverkligande utanför lönearbetet vilket anses mer angeläget än ekonomiskt och materiellt välstånd. Det här är inte personer som så att säga ligger på sofflocket hela dagen; de har ofta ett stort fritidsintresse (t ex keramik) som de ägnar mycket tid åt. Sammanfattningsvis är frihet, oberoende och självbestämmande viktigt för dessa personer.

I kapitel 6 studerar Lars Ivarsson förekomsten av att förena passion och försörjning. Kapitlet handlar om dem som drömmer om att kunna livnära sig som t ex musiker eller fotbollsspelare, och om vad ett realiserande av en sådan dröm innebär. Av allt att döma är förenandet av passion och försörjning förenat med en rad mindre positiva aspekter. För de flesta som lyckas – i den meningen att det stora intresset blir ett betalt arbete – är såväl passion som exploatering framträdande.

I kapitel 7 visar Gunnar Gillberg med hjälp av biografiskt orienterade intervjuer, hur unga vuxna ser på arbete och självförverkligande. Kapitlet belyser hur unga vuxna, som befinner sig på olika arenor på arbetsmarknaden, föreställer sig

sitt framtida arbetsliv samt vilka hinder och möjligheter de ser att förverkliga detta.

För att förstå människors arbetssituation krävs att man även ser till livssituationen i stort och däribland till familjesituationen. I dagens samhälle är det många som brottas med att klara av kraven på att vara tillgänglig för både sitt arbete och för sin familj. Hur man lyckas med att hålla isär dessa två storheter men på samma gång förena dem så långt det går, är något som belyses av Ann Bergman i kapitel 8. I kapitlet beskrivs med utgångspunkt i ett tillgänglighetsperspektiv hur ett antal chefer upplever och möter kraven på tillgänglighet från just arbete och familj.

Bokens del III – *Nedslag i arbetslivet* – utgör ett antal exempel på olika sätt att se på förhållandet mellan arbete och självförverkligande.

Kapitel 9 handlar om den äldre arbetskraften och mer specifikt i vilken utsträckning personer med olika yrkestillhörighet riskerar att lämna arbetslivet i förtid. Roland Kadefors och Anders Wikman presenterar i detta kapitel kvantitativa data som visar att arbetaryrken är mer ”drabbade” i form av att arbetstagare väljer att lämna arbetslivet i förtid. Förutom en större risk för att dessa arbeten medför hälsoproblem, finns det förmodligen mindre utrymme i arbetet vad gäller sådant som självförverkligande.

I kapitel 10 lyfter Hannes Kantelius fram nya anställningsformer som utvecklats under det senaste årtiondet och visar med exempel från bemanningsbranschen hur nya exploaterande mekanismer i arbetslivet påverkar anställdas inställning till arbete och lojalitet mot arbetsgivare.

Kapitel 11 handlar om sjuksköterskor i forskarutbildning. Birgitta Jordansson skriver om sjuksköterskor som efter många år i praktiskt arbete väljer att gå in i forskarutbildning. Hon menar att detta kan ses i ljuset av en professionaliseringsprocess. Utifrån Charles Tillys begreppsapparat diskuterar hon en professionalisering av sjuksköterskeyrket på sjuksköterskans egna villkor och utifrån hennes eget kunskapsområde som ett sätt att bryta en strukturell maktordning mellan kategorierna läkare och sjuksköterska. Denna maktordning har under en lång tid präglats av läkarens överordnade status och position. Sjuksköterskorna i forskarutbildning deltar alltså i en process som också handlar om att förändra förutsättningar och villkor för sjuksköterskor i förhållande till läkarna. Som doktorander inom omvårdnad möter de villkor som kan diskuteras utifrån de båda begreppen passion och exploatering.

I kapitel 12 beskriver Maiwor Grundh framväxten av en ny yrkeskategori – samordnare i alkohol- och drogförebyggande arbete – och hur dessa används för att implementera den svenska alkoholpolitiken. Kapitlet synliggör exploatering genom de arbetsvillkor yrkesgruppen arbetar under, men också passion genom yrkesgruppens drivkrafter.